

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№2/2025, 143-154

ЭКОНОМИКА

УДК: 631.1:504.03(575.2):330.34

DOI: [10.52754/16948610_2025_2_13](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_2_13)

**КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙЫЛ ЧАРБАСЫН ӨНУКТҮРҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК
НЕГИЗДЕРИ ЖАНА ТУРУКТУУ АГРАРДЫК ӨНУГҮҮ ЖОЛДОРУ: КӨЙГӨЙЛӨР,
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨР ЖАНА СТРАТЕГИЯЛАР**

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ
И ПУТИ К УСТОЙЧИВОМУ РАЗВИТИЮ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА: ПРОБЛЕМЫ,
ВОЗМОЖНОСТИ И СТРАТЕГИИ**

**THEORETICAL BASIS OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN KYRGYZSTAN AND
WAYS TO SUSTAINABLE AGRICULTURAL DEVELOPMENT: PROBLEMS,
OPPORTUNITIES AND STRATEGIES**

Култаев Топчубай Чокоевич

Култаев Топчубай Чокоевич

Kultaev Topchubai Chokoevich

э.и.д., профессор, Ош мамлекеттик университети

д.э.н., профессор, Ошский государственный университет

Doctor of Economics, Professor, Osh State University

kt_1958.2005@mail.ru

Исманов Эрмек Марипжанович

Исманов Эрмек Марипжанович

Ismanov Ermek Maripzhanovich

аспирант, Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети

аспирант, Кыргызско-Узбекский Международный университет им. Б. Сыдыкова

Postgraduate Student, Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov

iermek8229@gmail.com

ORCID: 0009-0007-4756-5710

КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙЫЛ ЧАРБАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ ЖАНА ТУРУКТУУ АГРАРДЫК ӨНҮГҮҮ ЖОЛДОРУ: КӨЙГӨЙЛӨР, МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨР ЖАНА СТРАТЕГИЯЛАР

Аннотация

Бул макалада Кыргызстандын айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча илимий теориялык негиздердин калыптанышы жана анын өнүгүү жолдору кеңири талданган. Айыл чарба – өлкө экономикасынын маанилүү тармагы болуп, дыйканчылык, мал таануу, агрономия сыяктуу негизги багыттарды камтыйт. Кыргызстандын айыл чарбасында азыркы учурда органикалык продукция өндүрүү, таза продукция менен эл аралык рынокко чыгуу маселелери өзгөчө мааниге ээ болууда. Илимий изилдөөлөрдө комплекстүү ыкма колдонулуп, тарыхый-экономикалык анализ, салыштырмалуу изилдөө жана системалык мамиле аркылуу айыл чарбанын негизги көйгөйлөрү жана алардын чечүү жолдору иликтенди. Айыл жерлериндеги социалдык-экономикалык маселелер, материалдык-техникалык базанын жетишсиздиги, мамлекеттик колдоонун жетимсиздиги сыяктуу көйгөйлөрдү чечүү үчүн дыйкандарды жана фермерлерди колдоо зарыл экени белгиленди. Мындан сырткары, фермерлерди жана дыйкандарды бириктирүү аркылуу аларды атаандаштыкка жөндөмдүү кылуу, таза жана органикалык продукция өндүрүү, экологиялык коопсуздукту сактоо максатында инновациялык технологияларды киргизүү маселелери да каралды.

Ачык сөздөр: илимий теория, органикалык продукция, агрономия, мал таануу, дыйканчылык, таза продукция, комплекстүү ыкма, фермер

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ И ПУТИ К УСТОЙЧИВОМУ РАЗВИТИЮ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА: ПРОБЛЕМЫ, ВОЗМОЖНОСТИ И СТРАТЕГИИ

THEORETICAL BASIS OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN KYRGYZSTAN AND WAYS TO SUSTAINABLE AGRICULTURAL DEVELOPMENT: PROBLEMS, OPPORTUNITIES AND STRATEGIES

Аннотация

В данной статье дается подробный анализ формирования научно-теоретических основ развития сельского хозяйства в Кыргызстане и пути его развития. Сельское хозяйство является важной отраслью экономики страны и включает в себя такие основные направления, как земледелие, животноводство и агрономия. В сельском хозяйстве Кыргызстана в настоящее время особое значение приобретают вопросы органического производства и выхода на международный рынок с чистой продукцией. В научных исследованиях использовался комплексный подход, изучающий основные проблемы сельского хозяйства и пути их решения посредством историко-экономического анализа, сравнительных исследований и системного подхода. Было отмечено, что необходимо оказывать поддержку крестьянам и фермерам для решения таких проблем, как социально-экономические проблемы на селе, нехватка материально-технической базы, отсутствие государственной поддержки. Кроме того, обсуждались вопросы повышения конкурентоспособности фермеров и крестьян путем их объединения, внедрения инновационных технологий для производства чистой и органической продукции, поддержания экологической безопасности.

Abstract

This article provides a detailed analysis of the formation of scientific and theoretical foundations for the development of agriculture in Kyrgyzstan and the path of its development. Agriculture is an important sector of the country's economy and includes such main areas as farming, livestock farming and agronomy. In Kyrgyzstan's agriculture, issues of organic production and entering the international market with clean products are currently of particular importance. The research used a comprehensive approach, studying the main problems of agriculture and ways to solve them through historical and economic analysis, comparative studies and a systems approach. It was noted that it is necessary to provide support to peasants and farmers to solve such problems as socio-economic problems in rural areas, lack of material and technical resources, and lack of government support. In addition, issues of increasing the competitiveness of farmers and peasants by uniting them, introducing innovative technologies for the production of clean and organic products, and maintaining environmental safety were discussed.

Ключевые слова: научное образование, органическая продукция, агрономия, зоотехния, земледелие, чистые продукты, комплексный подход, фермер

Keywords: scientific education, organic products, agronomy, animal science, farming, clean products, integrated approach, farmer

Киришүү

Айыл чарба дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө кездешүүчү эң маанилүү тармактардын бири. Анын абалы мамлекеттин азык-түлүк көз карандысыздыгын жана экономикалык коопсуздугун аныктайт. Аталган тармак бүгүнкү күндө өндүрүштүк, каржылык жана саясий тобокелдердин жогорку деңгээлине кабылган. Бул агрардык өндүрүштүн өзүнө тиешелүү болгон мүнөздүү тобокелдер менен кошо алганда тармакты өнүктүрүүгө багытталган туруктуу мамлекеттик колдоонун жана тескөөнүн, мамлекеттин агрардык чөйрөдөгү саясатын өркүндөтүүнүн зарылдыгын баса белгилейт. Кыргызстандын экономикасында айыл чарбасы маанилүү орунду ээлейт. Улуттук статистика комитетинин маалыматына ылайык, айыл чарба тармагы Кыргызстандын ИДПсынын 2023-жылы **18–20%ын** түзгөн. Бул көрсөткүч айыл чарбасын өнөр жай жана кызмат көрсөтүү тармактарынан кийин 3-орунга коюп, аны өлкө экономикасынын негизги багыттарынын бири катары көрсөтөт. Өлкөнүн калкынын басымдуу бөлүгү айыл жергесинде жашап, айыл чарба өндүрүшү менен алектенет. Кыргызстандагы жалпы эмгекке жарамдуу калктын **30–35%ы айыл чарба тармагында иштейт**. Айыл чарбасы — айыл жергесиндеги элдин негизги турмуш тиричилигинин өзөгү. Эмгекке жөндөмдүү калктын басымдуу бөлүгү дыйканчылык менен мал чарбасына таянгандыктан, бул тармакты туруктуу өнүктүрүү жана анын эффективдүүлүгүн арттыруу – өлкөнүн экономикалык өсүшүнүн жана аймактардагы жашоо сапатын жакшыртуунун негизги өбөлгөсү болот. Ошондуктан, айыл чарбасын туруктуу өнүктүрүү, анын натыйжалуулугун жогорулатуу жана айыл жерлериндеги социалдык-экономикалык көйгөйлөрдү чечүү мамлекеттик саясаттын артыкчылыктуу багыттарынын бири болуп саналат.

Бул теманын актуалдуулугу — айыл чарба өлкөнүн экономикалык өсүшү, жумуш менен камсыздоо жана аймактарды өнүктүрүү үчүн өзөк тармак экени менен байланыштуу.

Кыргызстандын айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча теориялык негиздердин түзүлүшү жана өркүндөтүлүшү талданат. Айыл чарба тармагындагы негизги көйгөйлөр, аларды чечүүнүн илимий жолдору жана келечектеги өнүгүү багыттары каралып, Кыргызстандын айыл чарба секторуна таасир эткен тарыхый, экономикалык жана социалдык факторлор изилденет. Макалада айыл чарбаны өнүктүрүү үчүн маанилүү болгон табигый-климаттык шарттар, ресурстар жана мамлекеттик колдоо сыяктуу факторлор кеңири баяндалган. Ошондой эле, айыл чарба продукцияларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн арттыруу, органикалык жана таза продукция өндүрүү, фермерлерди бириктирүү, инновацияларды киргизүү жана экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу маселелерине өзгөчө көңүл бурулат. Илимий иш Кыргызстандын айыл чарба саясатын өркүндөтүүгө багытталган практикалык сунуштар менен өзгөчөлөнөт.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары — изилдөөнү аткарууда Кыргызстандын айыл чарба деңгээлде тарыхый ыкма, статистикалык талдоо, системалык, комплекстик, илимий-прогностикалык ыкма жана салыштырма анализ ыкмалары кеңири пайдаланылды.

Кыргызстандын айыл чарба тармагын өнүктүрүү боюнча терең жана комплекстүү илимий-аналитикалык макала. Айыл чарба системаларын өнүктүрүү боюнча илимий теориялар адамзаттын экосистемалык эволюциясынын ажырагыс бөлүгү катары калыптанган. Бул теориялар агроэкосистемалардын продуктивдүүлүгүн жогорулатуу, азык-түлүк тутумдарынын туруктуулугун жана экологиялык коопсуздугун камсыз кылуу, ошондой эле

биосферанын маанилүү элементтери болгон жер жана суу ресурстарын туруктуу жана рационалдуу пайдалануу принциптерине негизделет.

Кыргызстанда айыл чарбанын пайда болушу жана өнүгүшү узак тарыхый мезгилдерди камтыйт. Айыл чарба өлкөнүн экономикасынын маанилүү тармагы болуп эсептелет жана анын башаты байыркы доорлорго барып такалат.

Байыркы доорлор Кыргызстан аймагында айыл чарба мындан миндеген жылдар мурун пайда болгон. Археологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, биздин заманга чейинки (б.з.ч.) 5–3-миң жылдыктарда эле бул аймакта дыйканчылык жана мал чарбачылыгы менен алектенишкен. Байыркы адамдар жапайы өсүмдүктөрдү өстүрүп, малды колго үйрөтө башташкан. Байыркы адамдардын жашоосунда чоң өзгөрүүлөр болгон. Алар алгач жапайы өсүмдүктөрдү терип жеген. Кийинчерээк пайдалуу өсүмдүктөрдү айырмалап, аларды өстүрүп үйрөнүшкөн. Бул айыл чарбасынын башталышы болгон. Ошондой эле, алар жапайы жаныбарларды байкап, пайдалуу түрлөрүн кармап, колго үйрөтө башташкан. Бул мал чарбачылыгынын негизин түзгөн. Ушундай жол менен адамдар жаратылышка көз каранды болбой, өз азыктарын өндүрүп башташкан.

Көчмөн жана жарым көчмөн чарба — бул Кыргызстандын тарыхый өнүгүүсүндө маанилүү роль ойногон салттуу чарба жүргүзүү ыкмасы. Бул чарба түрлөрү көбүнчө табигый шарттарга жана климаттык өзгөрүүлөргө ылайыкташкан. Көчмөн чарба негизинен мал чарбачылыгына таянат, анткени кыргыз эли кылымдар бою тоо-кен аймактарында жашап, малды жайлоодон кыштоого көчүрүп, анын артынан жыл бою жүрүп турган. Ал эми жарым көчмөн чарбада элдин бир бөлүгү отурукташып жашаса, экинчиси мал менен белгилүү аралыкта көчүп жүрөт. Жарым көчмөндүк көбүнчө айыл чарба менен мал чарбачылыгынын айкалышкан формасы катары өнүккөн. Бул системалар элдин маданиятына, жашоо образына жана салт-санаасына чоң таасир тийгизген. Бүгүнкү күндө да кыргыз элинин айрым аймактарында көчмөндүк жана жарым көчмөндүк турмуштун элементтери сакталып калган. Көчмөн жана жарым көчмөн чарба Кыргызстандын аймагы негизинен тоолуу болгондуктан, көчмөн мал чарбачылыгы басымдуу болгон. Байыркы кыргыздар жана башка этностор мал багып, аны менен күн өткөрүшкөн. Алар уй, кой, эчки, жылкы жана төө сыяктуу малдарды асырап, эт, сүт, тери жана жүн өндүрүшкөн. (Абдымаликов, 2010, б. 88-87).

Орто кылымдарда айыл чарбанын өнүгүшү Караханийлер мамлекетинин доорунда (10–12-кылымдар) дыйканчылык, өзгөчө сугат чарбасы жакшы өнүккөн. Бул мезгилде арпа, буудай, таруу, жашылча-жемиштер өстүрүлүп, суу сактагычтар жана арыктар курулган. Шаарлардын айланасында интенсивдүү жер иштетүү башталган. Айыл чарбасынын өнүгүшү суу түтүктөрүнүн, ирригациялык системалардын түзүлүшү менен шартталган. Ошондой эле, Орто кылымдарда Кыргызстандын аймагында соода жолдору өткөндүктөн, айыл чарба продукциялары алмашуу жолу менен көптөгөн жактарга жеткен. Бул мезгилде айыл чарба экономикалык турмушка негиз болуп, коомдун экономикалык жана социалдык түзүлүшүнө чоң таасир берген.

Айыл чарба тармагынын илимий негизде өнүктүрүлүшү XIX кылымдын аягында жана XX кылымдын башында башталган. Ошол кезде агрономия жана айыл чарба илимдери боюнча негизги изилдөөлөр жүргүзүлүп, өстүрүүчү жаңы сорттор жана агротехникалар иштелип чыккан.

Россия империясынын башкаруусунда Кыргызстандын айыл чарбасы көп тармактуу өнүгүү жолуна түштү. Башында мал чарбасы үстөмдүк кылып, эл негизинен көчмөн жашоо кечирсе, 19-кылымдын ортосунда отурукташуу жана дыйканчылыктын өнүгүшү башталган. Жаңы айыл чарба өсүмдүктөрү киргизилип, ирригациялык системалар курулуп, айдоо аянттары кеңейген. Орус дыйкандарынын келиши жаңы агротехникалык ыкмаларды жайылтса, кыргыздар көчмөндүк менен дыйканчылыкты айкалыштыра баштаган. Натыйжада салттуу жана жаңы чарба ыкмаларынын айкалышы менен айыл чарба өнүгүп, өзгөрүүгө учураган. Орус империясынын курамына киргенден кийин жаңы технологиялар киргизиле баштаган. Орус дыйкандары жана көчүп келген калк айдоо маданиятын жайылтып, сугат системаларын өнүктүрүшкөн.

Совет мезгилинде айыл чарба коллективдештирилип, колхоз-совхоздор түзүлгөн. Жаңы ирригациялык системалар курулуп, пахта өндүрүшү күч алган. Ошондой эле айыл чарбада механизация жана химиялаштыруу жүргүзүлгөн (Костюк, 2010, б. 7-12).

Советтик доордо Кыргызстанда айыл чарба илиминин өнүгүүсү жогорку деңгээлге жеткен. Айыл чарбасындагы илимий изилдөөлөр интенсивдүү жүргүзүлгөн. Кыргыз илимпоздору өсүмдүк өстүрүү, мал чарбачылыгы, сугат жана топурак иштетүү боюнча изилдөөлөрдү активдүү жүргүзүшкөн (Сборник научных трудов. Ч. 1. 1996, б. 196).

Таблица 1. Советтик доордо Кыргызстанда айыл чарба илиминин өнүгүшү

Убакыт аралыгы	Негизги окуялар жана өзгөчөлүктөр	Жетишкендиктер жана илимий багыттар
1920–1930-жылдар	Коллективдештирүү башталып, колхоз-совхоздор түзүлдү. Кыргызстандын айыл чарбасы мамлекеттик көзөмөлгө алынды.	Жерди сугаруу жана иштетүү ыкмалары боюнча алгачкы илимий иштер жүргүзүлдү.
1940–1950-жылдар	Улуу Ата Мекендик согуштан кийинки калыбына келтирүү иштери жүрдү. Агроөнөржай системасы кеңейтилди.	Мал чарбачылыгы боюнча илимий институттар ачылып, адаптацияланган тукумдарды иштеп чыгуу башталды.
1950–1960-жылдар	Илимий-изилдөө институттары активдүү иштей баштады (мисалы, Кыргыз айыл чарба илим-изилдөө институту).	Сугат системаларын изилдөө, жаңы сортторду өстүрүү, топурактын түзүмүн жакшыртуу багытында чоң иштер жүргүзүлдү.
1970–1980-жылдар	Интенсивдүү механизация жана химиялаштыруу саясаты ишке ашырылды. Айыл чарбада продукциянын көлөмү кескин өстү.	Органикалык жер семирткичтерди колдонуунун натыйжалуулугу изилденип, агротехникалык усулдар иштелип чыкты.
1980–1991-жылдар	Перестройка мезгили. Колхоздордун ишмердүүлүгүндө туруксуздук жаралды, бирок илимий иштер улантылып турду.	Экологиялык туруктуулук, биологиялык коргоо жана топурак эрозиясын алдын алуу боюнча жаңы багыттар өнүгө баштады.

Булак: Илимий изилдөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Эгемендүүлүк алгандан кийин айыл чарба тармагындагы өзгөрүүлөр уланып, базар экономикасына өтүү менен айыл чарба ишканаларынын жана фермерлердин ишмердүүлүгү өзгөргөн. Азыркы учурда айыл чарба илими негизинен мамлекеттик университеттерде жана изилдөө институттарында жүргүзүлүп, заманбап агротехнологияларды иштеп чыгуу жана өнүктүрүүгө багытталган. Ошентип, Кыргызстандын айыл чарба илими бай тарыхка ээ болуп, бүгүнкү күндө да өнүгүп, өзүнүн салымын кошууда.

1991-жылдан кийин колхоз-совхоздор жоюлуп, жеке менчик чарбалар пайда болду. Бирок бул мезгилде айыл чарбанын өндүрүшү төмөндөп, экономикалык кыйынчылыктар жаралган. Бара-бара жеке фермердик чарбалар өнүгүп, айыл чарба продукцияларын экспорттоо жолго коюла баштады. Кыргызстандын эгемендүүлүгүнө жетишкенден кийинки айыл чарбасында бир топ өзгөрүүлөр болгон. Эгемендүүлүк менен бирге жаңы мүмкүнчүлүктөр жана чакырыктар пайда болду. Айыл чарбанын өнүгүшүндө, жеке менчиктештирүү: жер реформасы жүргүзүлүп, мамлекеттик чарбалар жеке менчикке берилген. Бул фермерлерге өз жеринде эркин иштөөгө мүмкүнчүлүк берген.

Натыйжалуу жер саясаты экономикалык өсүшкө, жакырчылыкты кыскартууга, азык-түлүк коопсуздугуна жана экологиялык туруктуулукка салым кошо алат. Жерге элик кылуунун адилеттүү жана ачык системалары инвестицияларды тартуу, айыл чарба өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу жана социалдык туруктуулукту камсыз кылуу үчүн абдан маанилүү.

Кыргызстан – тоолуу өлкө болгондуктан, калктын 65 пайыздан ашыгы айыл жергесинде жашайт. Мунун негизинде, аймактарда, өзгөчө өлкөнүн түштүк облустарында жумушсуздук маселеси курч бойдон калууда. Бул көрүнүш социалдык-экономикалык абалдын маанилүү көрсөткүчү катары каралса болот.

Учурда калктын социалдык жана экономикалык маселелерин чечүүдө тиешелүү органдардын пландоо иштери натыйжасыз болуп жатканын байкоого болот. Айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча кабыл алынган пландар өз нугунда ишке ашпай, жер иштетүү, айдоо, сугаруу иштери жетиштүү деңгээлде жүргүзүлбөй жатат. Натыйжада, айдоо жерлеринин сапаты төмөндөп, жайыттар начарлап, жер кыртышы бузулууда. Бул экологиялык өзгөрүүлөр кошумча социалдык көйгөйлөрдүн жаралышына шарт түзүүдө. Мындай шартта, жарандар үй-бүлөсүнүн күнүмдүк керектөөлөрүн камсыздоо үчүн туруктуу жумуш издеп, миграцияга чыгып жатышат. Жумушсуздуктун өсүшү жана жер ресурстарынын туура колдонулбашы – айыл чарба секторунун алсыздыгын жана экономикалык туруксуздукту айгинелейт.

Айдоо аянттарынын кыскарышы, жерлерге өз убагында кам көрүлбөшү, сугат жерлердин жетишсиздиги жана эффективдүү пайдаланылбаганы – бүгүнкү күндөгү олуттуу көйгөйлөрдүн катарын түзөт. Бул маселелерди чечмейинче, айыл жергесиндеги турмуш деңгээлин жакшыртуу мүмкүн болбойт.

Таблица 2. Айыл чарба жерлеринин түрлөрү боюнча жер фондунун аянты (жылдын башына карата миң га менен)

	2019	2020	2021	2022	2023
Айыл чарба жерлери	10 607,7	10 607,7	10 606,1	10 604,6	10 597,5
айдоо жери	1 287,6	1 287,4	1 287,3	1 287,0	1 286,4
көп жылдык өсүмдүктөр	76,5	76,6	76,7	77,0	77,1
айдалбаган жерлер	34,8	34,8	34,7	34,7	34,7
чабынды жерлер	203,1	203,5	203,7	203,8	203,9
жайыт жер	9 005,8	9 005,4	9 003,7	9 002,1	8 995,4
айдоо жери	12,1	12,1	12,2	12,1	12,1
көп жылдык өсүмдүктөр	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7
айдалбаган жерлер	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3

КР Улуттук статистика комитети

Айыл чарба теорияларынын өнүгүшү адамзаттын азык-түлүк муктаждыктарын камсыз кылуу максатында ар кандай доорлордо өркүндөп келген. Бүгүнкү күндө санариптик жана экологиялык айыл чарба концепциялары негизги багыттардын бири болуп саналат. Бул илимий жетишкендиктер айыл чарбанын продуктивдүүлүгүн жогорулатып, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууга багытталган (Исманалиев, 2020, б. 9).

Кыргызстанда айыл чарбанын өркүндөшү өлкөнүн экономикасынын туруктуу өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Айыл чарба тармагына инвестицияларды көбөйтүү, заманбап технологияларды киргизүү жана мамлекеттик колдоо көрсөтүү менен, Кыргызстандын агрардык потенциалы дагы да жогорулайт. Ошону менен катар, дыйкандардын билим деңгээлин көтөрүү, агрардык илимди өнүктүрүү жана айыл жергесиндеги инфратүзүмдү жакшыртуу да бул тармактын узак мөөнөттүү өсүшүнө маанилүү салым кошот. Мындай чаралар өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыздоого жана экспорттук мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүүгө өбөлгө болот.

Айыл чарбанын туруктуу өнүгүшү өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыздап, айыл жерлеринде жашаган элдин жашоо деңгээлин жакшыртат.

Бүгүнкү күндө айыл чарбада заманбап ыкмаларды колдонуу – туруктуу өсүшкө жетишүүнүн негизги факторлорунун бири болуп эсептелет. Мисалы, санарип технологияларын, так дыйканчылык методдорун, органикалык жер иштетүү жана биологиялык коргоо каражаттарын колдонуу – түшүмдүүлүктү жогорулатуу менен катар, жаратылыш ресурстарын үнөмдүү пайдаланууга мүмкүндүк берет. Ошондой эле, фермерлер менен агрономдордун билим деңгээлин жогорулатуу, илимий иштердин жыйынтыктарын практикада колдонуу – айыл чарба продукциясынын сапатын жакшыртып, экспорттук мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтет.

Айыл-чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрүнүн каржылык-насыялык инфраструктурасын түзүү, каржылык-техникалык ресурстардын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу, айыл чарбасындагы кызмат көрсөтүүлөрдү жогорку деңгээлде уюштуруу, өндүрүлгөн айыл-чарба продукцияларын сактоо, транспортировкалоо жана кайра иштетүү системасын өнүктүрүү жана башка иш чараларды аткаруу белгиленген. Бирок бул иш-чаралар мыйзамда гана калып, мамлекет тарабынан бул иштер дээрлик аткарылбай келет.

Айыл-чарба иштерин жүргүзүүдө бир гана техникалык камсыздоо эмес, күйүүчү жана майлоочу материалдардын жетишсиздиги, айыл-чарба тармагынын ишмердүүлүгүн жөнгө салуудагы негизги маселелердин катарын толуктайт. Жазгы тала жумуштары башталган убакта, айрыкча дыйкандар үчүн бул маселе орчондуу көйгөй болуп калууда. Күйүүчү жана майлоочу материалдардын жетишсиздиги, алардын бааларынын кымбаттыгы, дыйкандар үчүн бир топ оор маселени жаратууда. Жазгы тала жумуштары үчүн керектелүүчү күйүүчү жана майлоочу материалдар үчүн республикалык бюджеттен субсидияларды бөлүп берүүдө бюджеттин мүмкүнчүлүгү бир топ чектелүү. Ар жылы жаз айларында республикалык бюджеттин күйүүчү жана майлоочу материалдарга бөлүп берген каражаттары, толук камсыз кыла албай келет (Исманалиев ж.б., 2021, б. 24-28).

Илимий негиздердин колдонулушу — айыл чарбасында туура пландаштыруу, топурактын түшүмдүүлүгүн сактоо, суу ресурстарын рационалдуу пайдалануу жана өсүмдүктөрдү туура багуу жаатында жаңы көз караштарды алып келди. Маселен,

агрономиялык изилдөөлөрдүн негизинде дыйканчылыкта айдоо мөөнөттөрүн так аныктоо, урук тандоодо адаптацияланган сортторду колдонуу түшүмдүүлүктү жогорулатты. Инновациялык технологиялар — дрондор аркылуу талаа көзөмөлү, тамчылатып сугаруу системалары, органикалык жана биологиялык жер семирткичтерди колдонуу — айыл чарба продукцияларынын сапатын жана көлөмүн жогорулатууда маанилүү рол ойнойт. Мындан тышкары, маалымат технологияларынын (санарип платформалар, агротехнологиялык колдонмолор) өнүгүшү фермерлерге рыноктук маалыматтарга жетүүнү жеңилдетип, алардын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн арттыруу менен бирге, кирешелерин да көбөйттү. Кыргызстандын аймактарында пилоттук долбоорлордун ишке ашырылышы, эл аралык уюмдардын колдоосу менен жаңы методдордун үйрөтүлүшү жергиликтүү фермерлердин билим деңгээлин жогорулатып, аларды жаңычыл ойлорду кабыл алууга түрткү болууда. Бул өз кезегинде айыл чарба секторунун туруктуу өнүгүшүн камсыздоого өбөлгө түзүүдө. Жыйынтыктап айтканда, илимий теориялардын жана инновациялардын айкалышы — Кыргызстандагы айыл чарбасын заманбап, эффективдүү жана туруктуу тармакка айландырууда маанилүү күч болуп калды. Бул багыттагы иш-аракеттер мындан ары да кеңейсе, өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугу камсыздалып, экспорттук мүмкүнчүлүктөр да кеңеймекчи.

Жыйынтыгында, илимий теориялардын жана инновациялардын тийгизген таасири Кыргызстандагы айыл чарбасынын өнүгүшүнө чоң салым кошуп келет. Ошондой эле, бул тармактагы өркүндөө уланып жатат жана келечекте дагы да жаңы жетишкендиктерди күтүүгө болот.

Таблица 3. Кыргызстанда айыл чарба төмөнкү негизги тармактарга бөлүнөт:

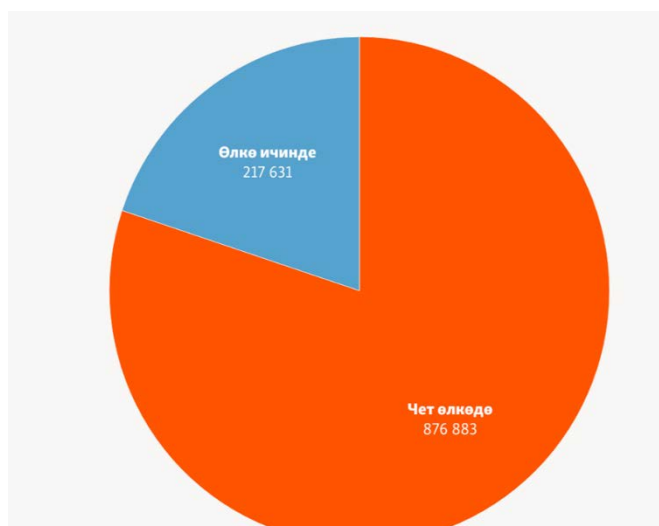
№	Аталышы	Тармактар
1	Дыйканчылык	Кыргызстандын айыл-чарбасындагы маанилүү тармактардын бири. Дыйкандар ар түрдүү айыл-чарба өсүмдүктөрүн, мисалы, буудай, жүгөрү, күрүч, картошка, көк чайыр, мөмө-жемиштер жана башка өсүмдүктөрдү өстүрүшөт. Бирок, бул тармакта бир нече көйгөйлөр бар.
2	Мал чарбачылыгы	Мал чарбачылыгынын өнүгүүсү үчүн бир нече мал жандыктарына конул буруу зарыл: Ири мүйүздүү мал (уй, өгүз), уй жана кой чарбачылыгы (сүт, эт, жүн өндүрүү), жылкы жана төө чарбачылыгы жана канаттуулар чарбачылыгы (тоок жана өрдөк).
№	Аталышы	Негизги көйгөйлөр
1	Суу жетишсиздиги	Айыл-чарба өсүмдүктөрү үчүн сугат суу жетишсиздиги чоң көйгөй болуп саналат. Бул маселени чечүү үчүн ирригация системаларын жакшыртуу жана жаңы суу булактарын изилдөө зарыл.
2	Техника жана технологиялардын жетишсиздиги	Дыйкандар заманбап техника жана технологиялар менен камсыз болбой жатышат, бул өндүрүштү эффективдүү жүргүзүүгө тоскоол болууда. Заманбап техникаларды сатып алуу жана колдонуу боюнча программалар иштеп чыгуу керек.
3	Каржылоо маселелери боюнча көйгөй	Каржылоонун жетишсиздиги дыйкандар үчүн чоң көйгөй болуп саналат. Айыл-чарба продукцияларын өндүрүүчүлөр үчүн мамлекет тарабынан каржылоо программаларын жана жеңилдетилген насыяларды берүү зарыл.
4	Билим жана тажрыйбанын жетишсиздиги	Дыйкандар заманбап технологиялар жана өндүрүштү оптималдуу жүргүзүү боюнча жетиштүү билими жана тажрыйбасы жок. Бул маселени чечүү үчүн окутуу курстарын жана тренингдерди уюштуруу керек.

Булак: Илимий изилдөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Кыргызстанда мал чарбачылыгы — өлкөнүн экономикасынын жана айыл чарба секторунун маанилүү бөлүгү. Бул тармак көпчүлүк айыл тургундары үчүн негизги киреше

булагы болуп саналат жана өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугунда чоң роль ойнойт. *Туура малдын түрүн тандоо жана асыроо*: Кыргызстандын шарттарына ылайык келген мал түрлөрүн тандоо зарыл. Бул малдын түрлөрү климаттык шарттарга жана азыктандыруу мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык тандалышы керек. *Азыктандыруу маселеси*: Малдын ден соолугун жана өндүрүмдүүлүгүн камсыз кылуу үчүн туура азыктандыруу шарттары зарыл. Бул үчүн сапаттуу тоют жана тоютка жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу керек. *Ветеринардык кызматтар*: Малдын ден соолугун сактоо жана оорулардын алдын алуу үчүн ветеринардык кызматтардын жетиштүүлүгүн жана сапатын жогорулатуу зарыл. *Иштетүү жана кайра иштеп чыгуу*: Мал чарбачылыгынын продукцияларын иштетүү жана кайра иштеп чыгуу боюнча инфраструктураны жакшыртуу керек. *Каржылоо маселелери*: Мал чарбачылыгы үчүн каржылоонун жетишсиздиги чоң көйгөй болуп саналат. Бул маселени чечүү үчүн мамлекеттик каржылоо программаларын жана жеңилдетилген насыяларды берүү зарыл (Нацстатком КР, 2008, б. 81).

Дыйканчылык — Кыргызстандын экономикасынын маанилүү тармактарынын бири. Өлкөдө калктын чоң бөлүгү айыл чарбасында, өзгөчө дыйканчылык менен алектенет. Дыйканчылык тармагына эгилме өсүмдүктөрдү өстүрүү, башкача айтканда дан, жашылча, жемиш, картошка, техникалык жана май алынуучу өсүмдүктөр, тоют өсүмдүктөр жана тамеки өстүрүү кирет. Бул тармак айыл жергесиндеги элдин негизги киреше булагы болуп эсептелет. Айдоо аянттарын майнапсыз пайдалануу жер кыртышынын деградациясына жеткирди. Айыл чарбасына жарактуу кыртыштын 88% эрозиядан, шордон улам мурдагыдай мол түшүм бербей калды. Өлкөдө 1.2 миллиондой киши жер кыртышы бузулган аймактарда жашагандыктан, бул тамак-аш тартыштыгына жана жакырчылыктын жайылышына жеткирээрин адистер эскертишет. Жогорудагы миграцияга кетүүгө аргасыз болууда. Кыргыз мигранттарынын 80% чет өлкөдө, калганы ички миграцияда жүрөт. 2022-жылдагы эл каттоодо 1 млн 94,5 миң кыргыз жараны миграцияда жүргөнү эсептелген. Социалдык-экономикалык жагдайлардан улам жарандар ички жана сырткы миграцияда жүрүүгө мажбур болуп жатышат.

1-диаграмма. КР калкынын миграциясы. Улуттук статистика комитети

Айыл чарбанын өркүндөшүнүн жана өнүгүү келечеги Кыргызстанда айыл чарбанын өркүндөтүү үчүн төмөнкү багыттарга көңүл буруу зарыл:

- Экспортту өнүктүрүү – Органикалык продукцияны эл аралык рынокторго чыгаруу.

- Коопсуз азык-түлүк өндүрүү – Химиялык кошулмалардан бош таза продукция өндүрүү.
- Кооперативдерди түзүү – дыйкандарды жана фермерлерди бириктирип, алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу.
- Айыл чарба логистикасын жакшыртуу – Өндүрүлгөн товарларды сактоо, иштетүү жана жеткирүү инфраструктурасын өнүктүрүү (Купуев, 2017, б. 186-191).

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстандын айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча илимий теориялардын калыптанышы жана өркүндөшү узак мөөнөттүү жана көп кырдуу процессти камтыйт. Совет мезгилинде түзүлгөн илимий база жана практикалык тажрыйбалар айыл чарба тармагында бекем пайдубал түзүп, эгемендүүлүк жылдарында жаңыча көз караштар менен байытылды. Бул мезгилде рыноктук экономиканын шарттарына ылайык келген жаңы концепциялар, стратегиялар жана моделдер иштелип чыгып, практикага киргизиле баштады. Албетте, бүгүнкү күндө айыл чарба тармагы көптөгөн көйгөйлөргө – климаттык өзгөрүүлөр, суу тартыштыгы, инфраструктуранын эскирүүсү, технологиянын жетишсиздиги жана финансы жеткиликтүүлүгүнүн төмөндүгү сыяктуу чакырыктарга туш болууда. Бирок ошол эле учурда, Кыргызстандын айыл чарбасында органикалык өндүрүштү өнүктүрүү, эл аралык рынокторго чыгуу, санариптик технологияларды киргизүү, дыйкан жана фермерлердин потенциалын жогорулатуу аркылуу туруктуу өсүшкө жетишүү мүмкүнчүлүктөрү да арбын. Мындай шартта илим менен практиканын тыгыз өз ара байланышы, мамлекеттик колдоо, эл аралык кызматташтык жана жергиликтүү демилгелерди колдоо аркылуу айыл чарба тармагын жаңы деңгээлге көтөрүүгө негиз бар. Демек, айыл чарбанын өнүгүшү – бул тармактагы системалуу реформалардын, илимий негизделген чечимдердин жана узак мөөнөттүү стратегиялык пландоонун жыйынтыгы болушу керек. Кыргызстандын айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча илимий теориялардын калыптанышы жана өркүндөшү узак жана татаал процесс болду деп атасак жаңылышбайбыз. Совет мезгилинде изилденген илимий билимдер жана тажрыйбалар эгемендүүлүк жылдарында жаңы шарттарга ылайыкташтырылып, рыноктук экономиканын талаптарына жооп берген жаңы концепциялар жана моделдер иштелип чыкты.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын айыл чарбасы бир катар көйгөйлөргө жана чакырыктарга туш болуп жатканына карабастан, бул тармакты туруктуу өнүктүрүү үчүн олуттуу мүмкүнчүлүктөр бар. Ал үчүн төмөнкүдөй чараларды көрүү учурдун талабы:

1. Илимий - инновациялык изилдөөлөрдү күчөтүү жана каржылоо: Айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатууга, жаңы технологияларды киргизүүгө, жер ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга жана экологиялык коопсуздукту камсыз кылууга багытталган илимий изилдөөлөрдү колдоо жана каржылоо.

2. Инфраструктураны жакшыртуу: Айыл жерлеринде жолдорду, көпүрөлөрдү, электр линияларын, суу түтүктөрүн, ирригациялык системаларды куруу жана оңдоо, айыл чарба продукцияларын сактоо жана кайра иштетүү боюнча ишканаларды түзүү.

3. Мамлекеттик колдоону күчөтүү: Айыл чарба өндүрүүчүлөрүнө жеңилдетилген кредиттерди берүү, субсидияларды бөлүштүрүү, салыктык жеңилдиктерди берүү, айыл чарба техникасын лизингге берүү сыяктуу мамлекеттик колдоо чараларын күчөтүү.

4. Айыл чарба тармагы үчүн жогорку квалификациялуу адистерди даярдоо, фермерлердин жана дыйкандардын билимин жана тажрыйбасын жогорулатуу боюнча окуу курстарын жана тренингдерди уюштуруу.

5. Сапаттуу тоютту жана тоютка жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу үчүн атайын долбоорлор иштеп чыгуу зарыл.

6. Ветеринардык кызматтарды жакшыртуу: Малдын ден соолугун сактоо жана оорулардын алдын алуу үчүн ветеринардык кызматтарды жакшыртуу жана өнүктүрүү программаларын иштеп чыгуу керек. Кыргызстандын шарттарына ылайык келген мал түрлөрүн жана азыктандыруу программаларын иштеп чыгуу зарыл.

7. Иштетүү жана кайра иштеп чыгуу боюнча инфраструктураны жакшыртуу: Мал чарбачылыгынын продукцияларын иштетүү жана кайра иштеп чыгуу боюнча инфраструктураны жакшыртуу үчүн атайын долбоорлорду иштеп чыгуу зарыл.

8. Эл аралык кызматташтыкты кеңейтүү: Айыл чарба тармагына инвестицияларды тартуу, алдыңкы технологияларды жана тажрыйбаларды өздөштүрүү, айыл чарба продукцияларын экспорттоону көбөйтүү максатында эл аралык уюмдар жана башка өлкөлөр менен кызматташтыкты өнүктүрүү.

Бул сектор калктын жашоо деңгээлине, азык-түлүк коопсуздугуна жана аймактык өнүгүүгө түз таасир берет. Бирок соңку жылдары айыл чарбасын өнүктүрүүдө бир катар системалуу көйгөйлөр байкалууда: ресурстук жетишсиздик, техникалык артта калуу, инфраструктуранын начардыгы жана климаттык өзгөрүүлөргө болгон туруктуулуктун төмөндүгү. Ошол эле учурда, Кыргызстандын айыл чарба тармагында бар мүмкүнчүлүктөр – табигый ресурстар, эмгек күчү жана органикалык өндүрүшкө ылайыктуу шарттар – туура пайдаланылса, туруктуу агрардык өнүгүүнүн жаңы моделин калыптандырууга жол ачат. Бул иликтөөдө айыл чарбанын теориялык негиздерине таянып, учурдагы абалды талдоо аркылуу туруктуу өнүгүүнүн багыттарын, стратегияларын жана мүмкүн болгон чечүү жолдорун сунуштоо максат кылынат.

Бул чараларды ишке ашыруу Кыргызстандын айыл чарбасын туруктуу өнүктүрүүгө, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууга жана айыл жерлериндеги жашоо деңгээлин жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. Осмонов, О. (1994) *Эгемен Кыргызстандын агрардык саясаты*. http://students.com.kg/publ/taryh/ehgemend_kyrgyzstandyn_agrardyk_sajasaty/3-1-0-231
2. Балбаков, М. Б. (1996). *Аграрные реформы в условиях переходного периода к рынку* (Ч. 1). Бишкек: Сборник научных трудов.
3. Абдымаликов, К. А. (2010). *Кыргызстандын экономикасы* (б. 87–88). Бишкек: Бийиктик.
4. Костюк, А. (2004, май). Кыргыз Республикасынын 2010-жылга чейинки агрардык саясатынын негизги багыттары. *Кыргыз Республикасы: Жаңы Чектер*, (2)6, 7–12. ISSN 1694-5077.
5. Исманалиев, К. И. (2020). Шериктештик шартта агро өнөржай комплексин өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттары. *Экономикалык илимдердин суроолору*, (3)103, 9. [Электрондук ресурс].

6. Исманалиев, К. И. (2015). Айыл чарба ишканаларына мамлекеттик финансылык жардам көрсөтүүлөрдүн эсебин уюштуруу. *Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын кабарлары*, (10), 78–80. [Электрондук ресурс].
7. Исманалиев, К. И., Токошева, Ж. А., Пайысбекова, К. Т., Адиева, С. К. (2021). Иш менен камсыз кылуу жана эмгек рыногу: Кыргыз Республикасындагы экономикалык жана социалдык көйгөйлөр. *Экономика*, 2(49), 24–28. ISSN 2410-289X
8. Орозонова, А. А., Акматалиев, Т. А., Сеиткожиева, М. У. (2019). Перспективы развития сельского хозяйства Кыргызской Республики. *Экономические отношения*, (9), 833–854.
9. Рыскулбеков, И. А. Экономический потенциал аграрного сектора экономики Таласской области: проблемы и перспективы его развития в условиях интеграции / И. А. Рыскулбеков // Вестник Ошского государственного университета. – 2023. – № 3. – С. 113-122. – DOI 10.52754/16948610_2023_3_13. – EDN IJPKHT.
10. Убайдуллаев, М. Б. Некоторые экономические проблемы и перспективы развития агропромышленного комплекса Кыргызстана на современном этапе / М. Б. Убайдуллаев, Н. А. Ааматов, Т. Т. Маматбеков // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – № 1. – С. 155-164. – DOI 10.52754/16948610_2024_1_14. – EDN MYSWAB.
11. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. (2008). *Сельское хозяйство Кыргызской Республики 2005–2007 гг.* Бишкек.
12. Купуев, П. К. (2017). Обоснование системы территориально-административного управления аграрным сектором Кыргызстана. *NovaInfo*, (63), 186–191.
13. Элеманова, Р. Т. Чүй облусунун айыл чарбасы / Р. Т. Элеманова // Вестник Ошского государственного университета. – 2025. – No. 1. – Р. 172-185. – DOI 10.52754/16948610_2025_1_15. – EDN SHKWXXW.